

ТМ	Г. XXXIV	Бр. 3	Стр. 893-908	Ниш	јул - септембар	2010.

UDK 316.334.56

Оригинални научни рад
Примљено: 18. 4. 2010.

Љубинко Пушић
Филозофски факултет
Нови Сад

ГРАДСКЕ КАФАНЕ КАО КОДОВИ УРБАНЕ ГЕОГРАФИЈЕ

Резиме

Многе чињенице о друштвеном животу остале су на маргинама интересовања социологије код нас. Становиште у коме се свакодневни живот појављује само у оквирима „великих“ социолошких дискурса, данас све више представља део архивираних социолошких приступа. Посматрање кафана, као својеврсних институција, представља један вид мапирања друштвеног искуства. У раду се из корпуса историјско-институционалног искуства у први план извлаче градске кафане и посматрају оне чињенице њихове појавности које говоре специфичним, урбаним језиком. На тај начин учињен је покушај да се поставе одређени социолошки акценти на мапи градова у Србији, све у функцији бољег разумевања процеса настанка и нестанка традиционалних и настанка и развоја модерних вредности.

Кључне речи: град, кафана, институција, друштвени живот

* * *

Ја знам да се у кафанама манифестују не само дух времена, које нас носи, но и грч улице, која је кафана будућности ... Улица још није убила кафану. Тај ће дан доћи. Све ће постати једна горостасна кафана...

Станислав Винавер, *Громобран свемира*, 1921.

Посматрање било ког социолошког феномена или процеса у којима желимо да откријемо функционисање и уобличавање друштвеног света, непрекидно се креће између методолошких замки у одређивању општег и посебног. Реч је о једном од најстаријих „проблема“ у разумевању друштвених појава и истовремено непрекидном истраживачком подстицају. Када издвојимо било који сегмент друштвене стварности и покушамо да га „преведемо“ у формуле општих значења, увек постоји могућност појаве истраживачке сумње о томе да ли су покривени *баш сви* облици појавности предмета. Стога на овом месту постављамо и питање о томе да ли смо у могућности и до које мере да, када кажемо *кафана*, употребимо значењски и феноменолошки плурал? Разуме се да ћемо најчешће бити у могућности да пронађемо најмањи заједнички именилац, као и да ће се истовремено и увек појављивати читав сет особина који ће нас враћати у конкретне културне и временске околности. Као што ни пракса испијања чаја, кафе или алкохола није била истоветна у свим културним појасевима на свету, тако ни облици и значај институција друштвеног живота нису били јединствени у свим временским пресецима.

У односу на исувише „сцијентизоване“ погледе на друштвени свет, који су се друштвеним каналима распрострли на научном глобусу током друге половине 20. века, ни социологија није остала имуна. Књиге и часописи врве од покушаја да се друштвени живот у својим многобројним и разноврсним манифестацијама објасни алгоритмима за чије разумевање је потребан велики напор. Коначно, постмодерност времена које проживљавамо значи и то да је све могуће и да је све важно. Тако је и са градом: за једне је он *велика машина*, док је за друге *велики организам*. Оно што их неминовно спаја то су људи. И баш због тога, биће да је оно разумевање града које га приближава друштвеном организму, једино прихватљиво. (А што да не поверујемо да једна од најкраћих и веровано инспиративнијих дефиниција града припада В. Шекспиру кад каже: Шта је град, до људи!) Дакле, о градским кафанама овде је реч.

У својим многобројним покушајима да објасни разлику између приватног и јавног у градским просторима, чувени посматрач градског начина живота, Ц. Џејкобс недвосмислено је утврдила да су градске кафане, једнако као и улице, неизоставни градитељи социјалног живота града. „Реформатори су дуго посматрали градски свет како се мува на прометним ћошковима, како виси у посластичарницама и баровима и испија праскаво отворена пенушава безалкохолна пића на улазима зграда, и донели су свој суд, чија је суштина у овоме: „Па то је жалосно! Кад би ти људи имали пристојне домове и више приватног или озелењеног слободног простора, не би били на улици“. Такав суд представља дубоко неразумевanje градова. Он има исто толико смисла као и закључак човека који би, упавши на свеча-

ни банкет у хотелу тврдио да би ти људи правили примања код куће, само када би имали жене које би могле да кувају“ (Jacobs, 1961: 55). Дакле, није потребно имати широм отворено социолошко око нити бити у поседу арсенала социолошког метода да би се препознало како је у мапи кафанске феноменологије – социјализација итекако битан фактор. „Ту морамо разликовати неколико паралелних дејстава. Једно од њих је култура дружења, коју кафана афирмише као слободно тржиште познанства. Друго је култура доколице, коју кафана развија као предуслов сваке друге културне појаве. Из њих, у виду посебног идеограма, израста култура разговора, дијалога, демократског сукоба аргумената...“ (Tirnanić, 1983: 77)

Етимологија *кафана* више је него речита, па опет, потреба за неким обликом институције у оквиру које се „троши“ део слободног времена људи и обликује друштвени живот, није обавезно произилазила из обичаја заједничког испијања кафе; то су могли бити чај, храна, разговор или дружење. У нашем културном простору кафана има многа значења, али највећи број њих води до специфичне институције унутар које се одвија значајан део друштвеног живота.

Како су кафана она врста градских институција које одсликавају нијансе друштвеног живота, сасвим је природно да су многа објашњења њихових посебности обликована адјективима културе. Пре него што је глобализација, чији смо и сами савременици, почела да исписује дневни ред наше свакодневице и истовремено постала *in* предмет сваковрсних научних опсервација, разликовање градова, као и друштава, уосталом, могло се пратити у уз помоћ кафанске парадигме. Постојало је онолико врста градских кафана колико је постојало културних кругова. Јасно је да они нису били увек концентрични (онако како их најчешће разумевају историчари), већ су се међусобно преплитали, онако како их најчешће разумевају антрополози и социолози. Један круг културних разлика током историје исписивала је и религија. У оним културама у којима је алкохол био забрањен, кафана су имале нешто другачију, али у сваком случају веома важну социјалну функцију. Међутим, у погледу религије, као и у осталим сферама интимног живота и друштвеног живота, у пракси се често водило дупло књиговодство. Како наводи Т. Зелдин, у Меки и Медини у првом веку муслиманске ере (која почиње 622. године после Христа), поготово у градовима, жене, посебно у богатим круговима, својим су умећима обогаћивале друштвени живот између четири зида. Тако су се, између осталог, приређивале веселе вечери у којима су млади богаташи итекако пили „забрањена вина или мање прекорно алкохолно пиће *набид*“ (Zeldin, 2003: 91). У градовима ортодоксног муслиманског истока и данас се води двоструко кафанско књиговодство; поготово у оним срединама које се отварају према туристима. Међутим, у многим градовима у срединама које се налазе ис-

точније и јужније од Турске, поготово тамо где странци ређе залазе, традиција кафана је традиција мушког друштва.¹

Своју функцију специфичне друштвене институције кафана је градила у погледима споља, као и погледима изнутра. Представе споља одувек се исписују системима вредности конкретног друштва а погледи изнутра одувек представљају неку врсте опозиције првом. Јер, у кафанама су они који о себи и кафанама мисле и практикују особено. Рецимо, друштвене игре које се практикују у кафанама, споља гледано, могле су да представљају дангубу или чак својеврсну социјалнопатолошку појаву. Домине, карте, касније билијар, пикадо, стони фудбал или шта год друго, нарочито у малим срединама, представљају својеврсне социјалне контејнере који никако не морају да имају негативна одређења. Данас то може бити бесплатан бежични интернет, обавезно уз лозинку која се љубазно затражи од келнера. Или, музика рецимо. То је она врста културног садржаја уз помоћ ког може да се детектује прилично развијена лепеза културних обележја саме средине. Музика са радија, уживо, из цубокса, караоке или онако успут, говоре о друштвеном амбијенту средине, али посебно и о свакој кафани. Тако она може бити сељачка, помодна, забавна, гласна, клупска, друмска, досадна, напорна, посебна, страна, домаћа, периферијска, елелејтор, лоша, за певање... Верујем да би се данас могла направити посебна мапа кафанске географије сваког града само уз помоћ ослушкивања доминантне музике у њима. Тако би се добио знатно интересантнији социолошки пресек појединих делова града, људи који тамо живе или макар само назнаке једне посебне стратификације корисника кафана.

Сви они који се баве друштвеном историјом градова као необилазну ставку у прављењу историјског биланса редовно помињу и историју кафана, сматрајући је оним што и јесте, важном друштвеном институцијом. Неретко, међутим, откривање историјских трагова урбаних белега у једној средини поприма обележја својеврсног пасеизма. Обожавање прошлости постоји у свакој култури, али је она код нас део менталитета. „А која је код вас најстарија кафана?“ (А може бити и школа, новина, удружење, трговиште, појава електричне енергије или било каква чињеница из друштвене историје.) „А наша је старија!“ – обично су предлошци за такво ишчитавање историје. Историју градских кафана у Европи још нико није написао. Биће да тако нешто и није могуће, с обзиром да је институционални значаја кафана стасавао у једном врло разгранатом процесу. Две то-

¹ У свом испису *Истамбула* из времена које је претходило процесима грађанске еманципације и покушајима да се личи на Запад, Орхан Памук се, сећајући се једне давне „Енциклопедије Истамбула“ сећа и мушке, традиционалне „Кафана играча домина“.

лико оригиналне потребе човека – да буде у друштву и да се разгали – испуњавале су се на веома различите начине а у многим од њих могли бисмо да пронађемо трагове који су водили ка кафанама. На предлог градоначелника Париза 1286. године регистровано је чак 120 различитих заната који су истовремено и опорезовани. Међу њима било је и 37 продаваца пива, 56 продаваца вина и 24 гостионичара. Као што људе окупљају нека заједничка интересовања, тако су и простори који су били претече кафана, имали своју друштвену арому диктирану, између осталог, самом понудом. Већ у 13. веку у Француској је постојало око 50 врста вина (већ су били познати Бургундац и Шампањац, али не онај пенушави).² Јабуковача је позната у готово свим срединама сем у Нормандији. За то време на Британском острву гради се пиварска традиција.³ У оцени историјског значаја кафана, не видећи их истовремено као градотворну институцију, историчар може да буде не само веома строг, већ и на погрешном путу закључивања. Тако је, рецимо, када се тврди да „Нема цивилизације која није покушала да побегне од нормалности уз помоћ алкохола, дувана, чаја, кафе или разног другог биља“ (Zeldin, 2003: 253). Као додаток томе наводи се да „Од сваких десет Француза троје је зависно од кафе, двоје од кафе и дувана... један од вина и пива, али без пушења“ (Zeldin, 2003: 256). Овакви подаци који би желели да прерасту у мерила те да се истакну као начела моралности, разуме се, не могу се узимати као иоле озбиљнији разлози да би се негирала друштвена потреба за неком врстом окупљања, макар оно било и доколичарско. Понајмање то може да буде огледало патолошки појава у друштву или, како би историчар рекао, бежање од стварности.

С обзиром да се на свакој феноменолошкој равни сасвим природно појављује и потреба за временским одређењем појаве, а ова даље води у аналитику којој нема краја (по принципу – која је појава старија, где и у ком облику), то ни када је реч о кафанама ова (могућа) расправа заправо нема смисла. У сваком случају, ми данас углавном говоримо о градским кафанама код нас, премда оне нису „наш производ“ ни у историјском ни у савременом смислу речи. У њима је само могуће пронаћи мало више локалне ароме коју су исписивали

² Можда није у најдиректнијој вези са овом кафанском традицијом, али „Французи су дуго држали светски рекорд у потрошњи алкохола. Разлог не лежи у томе што су производили најбоља вина, будући да су данас придодали својим одличјима и светски рекорд у конзумацији лекова за умирење и пилула за спавање. Вероватније је претпоставити да је то отуд што је њихова цивилизација ценила артифицијелност као год и уметност...“ (Zeldin, 2003: 255).

³ Интересантан је податак да су у средњовековном граду Троа постојали и градски оглашивачи вина који су имали одобрење да уђу у крчму, пробају вино и да о томе обавештавају грађане. Такође постоје и прописи о квалитету пива који су регулисани еснафским правилима (Цајс, 2004).

култура и друштвени услови. Као што ни град дефинитивно није поникао на западу, то ни градске кафане немају западно порекло. Па ипак, ми данас, говорећи о градским кафанама, првенствено говоримо о оној врсти и облицима институција какве налазимо и подразумевамо у западним друштвима. „Рачуна се да су прве кафане на Западу настале средином 17. века, да су дошле са Леванта и да су се у њима служили први чај, чоколада и кафа, напици који ће одредити промену социјалног живота“ (Стојановић, 2008: 265). Такође је извесно да су у већину наших градова јужно од Саве и Дунава кафане пристизале са истока. Већ и сами називи попут „ханова“ или „механа“ о томе говоре. Према суду историчара, кафане су могле постојати само у градовима „што је од ње чинило једну врсту институције урбаног живота“ (Стојановић, 2008: 267). Истовремено, оне су, заједно са многим другим институцијама, биле носиоци модерности у градовима. Реч је о важном институционалном оквиру за промоцију еманципаторских потенцијала средине, позорница културног и економског живота градова и лабораторија социјалног живота одређене средине. Такав набој функцијама у праменовима је остао до данашњих дана. Отуд можемо да говоримо о њиховој постојаној институционалној функцији, односно као о оквирима за промоцију и других облика модерности. Ова општа значења увек добијају своју локалну нијансу, већ у зависности о културно-генетичких својстава одређене средине. Оно што је било карактеристично за кафане у анадолском делу Турске, није било упоредиво са кафанама на северу Пољске или Португалији, на пример. У времену сваковрсне глобализације има могућности а свакако и смисла да се говори о модернизацији као процесу дугог трајања. То нам омогућава да многе процесе које данас разумевамо као постмодерно-глобализирајуће, препознамо и у свом процесном облику. Проблеми социолошког закључивања настају код покушаја да се предметно и садржински одреде трајекторије тих утицаја. Док се некад могло говорити о утицајима који на културу и укупни друштвени живот долазе са истока или запада, у данашњим условима то све мање то постаје смислено. Рецимо то и овако: ако кафана представља „производ“ утицаја који је до српских градова долазио са истока, тад је *caffè* типичан западни производ. У српским градским просторима још увек траје „борба“ за примат утицаја да ли кафане или кафеа, односно кафића.

Није једноставно правити паралеле између оног што данас разумевамо као кафану и оног што је било на самим почецима ових истинских друштвених институција код нас. Чињеница је да би нека систематизација кафана какве данас познајемо била могућа, али би вероватно била само једна од могућих. Са друге стране, скуп околности које су градиле друштвену историју кафана у Србији био је тако далеко од нашег данашњег поимања кафана. Коначно, није не-

важна ни чињеница да су се, у ширем, али и дубљем историјском контексту, веома разликовали друштвени услови у којима су настајале и развијале се градске кафане на територији данашње Србије. Њен северни и јужни део, на пример, били су културно и сваковрсно друштвено, у некој давнијој прошлости, поприлично удаљени. Па и кад је реч о самом истраживању и писању историје градских кафана, стање код нас је прилично неуједначено.⁴

Нема сумње да је разлика између кафана које се срећу у српском селу и српском граду иста она која обележава и многе друге облике функционисање друштва. Заправо, оне се разликују таман толико колико се разликују село и град. Оваква прелогомена за евентуално социолошко посматрање кафана није ништа другачија него када се ради о било којој другој парадигми. Међутим, уколико бисмо поставили питање о томе шта је старије – да ли дискотека у селу или фолкотека у граду – било би јасно колико су утицаји села и града међусобно испреплетани. Ова, мање-више старомодна тема, у поређењу кафана у нашим селима и градовима добија једну нову димензију. Сеоске кафане одувек су се разликовале од градских бар на четири начина: економски, културно, социјално и својим изгледом, при чему се ниједан од ових чинилаца не може посматрати одвојено. Док о градским кафанама код нас „из неких старих времена“ још постоје записи локалних историчара или хроничара свакодневног живота, о сеоским кафанама тешко је наћи неке записе који би имали вредност за упоредну социолошку анализу. Коначно, у нашој традицији, па и оној која је бележена у раној социологији код нас (половином прошлог века) на сам град гледало се као на ону средину у којој постоје склоности ка разним облицима аномичког и додатно још социопатолошког понашања.⁵ У непостојећој типологији кафана код нас пронашло би се доста материјала за онај облик сеоске кафане која би да личи на градску. Познато је да доминаницаја утицаја градске на сеоску средину често бива обележена миметиком. У нашим сеоским срединама које прожима сваковрсно стање инфериорности (као резултат потпуног неинтересовања и неумећа државе да развија аутентичне вредности и поспешује село), ни подражавање облика и

⁴ Може бити да је природно да се највећи број историјских исписа и истраживања о траговима и значају градских кафана односи на Београд. Видети, на пример: Ђурић-Замоло, Дивна. 1988. *Хотели и кафане ХИХ века у Београду*, Београд. Библиотека града Београда; Павловић, Д. 1984. *Некадашња гостинска здања у Србији*. Зборник радова, посебно издање, књ. 20. Београд. Балканолошки институт; Голубовић, В. 2007. *Механе и кафане старог Београда*. Београд. Службени лист; итд.

⁵ Тако се, на пример, у једној од првих социологија код нас, код описивања облика градских аномија апостофира и алкохолизам. (Kostić, Cvetko 1973. *Sociologija grada*. Beograd, ICS: 95).

садржаја који се појављују у граду, не може да буде другачије до вулгарно. (На подлози истог друштвеног амбијента функционишу и наши градови, с тим да је њихов друштвени метаболизам знатно снажнији и способнији да утицаје из сеских средина амортизује.) Као и сваки покушај подражавања и овај се често претвара у карикатуру, па у нашим селима није ретко видети кафане које само у неким траговима (првенствено у покушајима уређења ентеријера а понекад и у замишљеној а нереализованој понуди) говоре о чежњи за градом. Другачији однос приватног и јавног простора, другачији облици социјалног живота, распоред радног и слободног времена, обрасци коришћења слободног времена, економске могућности, навике – све је то имало утицаја на обликовање улоге, значаја и функционисања кафана у нашим селима. Међутим, има и обрнутих примера, да су поједине градске кафане не реплике, већ типични обрасци сеоских кафана. Нема града у Србији где се, не само на њиховој периферији већ и често и у самом центру (поготово у малим варошима), кафане по свим својим карактеристикама не разликују од оних у каквим сеоским забитима. Пре него о некој врсти замишљене еманципације која подразумева многе стилске и функционалне различитости између руралних и урбаних вредности, то говори о сасвим танкој, испуцалој и оштећеној урбаној овојници већине наших градова, по чему се ни Београд не разликује. Провинција у смислу о којем говоримо (али и на многе друге структурне и манифестне начине) итекако постоји и у нашој јединој метрополи. Концентрични кругови урбаних значења у метрополитенском подручју Београда распростиру се све до околних села на шумадијској, банатској и сремској страни. Недвосмислени трагови руралног у београдским кафанама налазе се и у чувеном „кругу двојке“ за који се погрешно верује да представља оличење српског урбаног елитизма.

Градови су одувек били највећи излози отворености или затворености одређеног друштва. Актуелни термин мултикултуралности са својим многобројним нијансама у значењима само је наизглед препокрио атрибуте космополитизма. Овај други термин истрајава у времену посмодерних варијација друштвених другости на којима инсистира мултикултуралност. Разлог је сасвим једноставан: космополитизам недвосмислено упућује на то да су сви људи пре свега *грађани света*, а не припадници различитих колектива попут локалних, регионалних, националних и других заједница. Нема тог града на урбаном глобусу у коме се не могу наћи варијетети укуса (последично и мириса) који су локално или већ некако интернационално распрострајени. Поносни власници кафана у нашим градовима тако ће истицати како су баш они чувари националних гастрономских вредности или макар само домаће (што ће рећи и домаћинске) атмосфере. Други ће пак истицати управо окренутост ка „модерном“ свету, отворе-

ност ка различитим световима и истицати своју космополитску кафанску оријентацију. Наши градови, заправо само једна метропола и оних неколико који би из њене сенке да узађу, покушавају да личе на оне градове у „неком свету“ где постоји разноврсна „етно“ понуда са разних меридијана. Међутим, како кажу добри познаваоци престоничког кафанског живота, код нас су најгоре оне кафане које нуде свој „интернационални“ укус и мирис. Најчешће, веле, то значи безбојност и безукусност. У целу ову „причу“ у нашим градовима умешала се и глобална индустрија кафићарења. Један београдски књижевник млађе генерације покушао је да у неколико урбаних брендова препозна пут престонице ка светским градовима. Одабрао је већ толико пута коментарисану кафе-сцену и пронашао неколико светски познатих ланаца који су слетели у Београд: *Coffee Dream*, *Costa Caffe* и *Speakeasy*. Каже, то је добар знак о приближавању Београда свету, али је лоше што се тако мало странаца примећује у Београду. Таман и да није постао одредиште које се налази на мрежи интернационалне урбане брендманије, Београд је довољно велик да има и изузетно развијену „мрежу“ малих комшијских „кафеа на углу“ и по томе је заиста јединствен на српској кафе-сцени (Ришић, 2009: 117-118).

Уколико кафане представљају један важан блок друштвеног живота (града), тада је природно да су повезане са динамиком и осталим особинама развоја друштва. Када друштво иде кривом напретка, природно је да такву путању прате и све институције. Истовремено, оне граде културни и функционални профил истог тог друштва. Та веза је историјска и дубинска. Самим тим ни са кафанама ствари не стоје другачије: просперитетне етапе у развоју друштва обележавају и сви облици друштвеног живота који се везују за кафане. Њихов број, диференцирана понуда и успешност пословања. Ако је тако у просперитетним временима, и периоди друштвеног понирања „производе“ одређену кафанску географију. О томе говоре многи историјски подаци у градским хроникама; почевши од њиховог броја, па до врсте и начина функционисања. Преломни период српског друштва означен у виду транзиције био је толико сложен и очевидан да се могао пратити у сваком сегменту друштвеног живота. Према томе, наша градска кафанска транзиција не разликује се од целокупне друштвене транзиције. То ће рећи да све оне већ више-мање познате анализе наше друштвене калварије у којој се препознаје системско урушавање и тегобно опорављање, важи за сваки сегмент система, као и за сваку ставку свакодневног живота. Док је један, најмасовнији друштвени слој потонуо, дотле се преко друштва навукла скрама оних малобројних који су постали богати и веома богати. Према њима се дефинишу многе ставке у профилисању транзиционог друштва. Многе градске кафане у времену раних деведесетих година прошлог века, манифестовале су општу друштвену кризу. До-

бар део градских кафана дизајниран је по мустри оних који би у свему, па и у томе, да виде одраз сопственог просперитета. Међутим, већину оних који су капитализовали транзицију није интересовало (а тако нешто нису могли нигде ни да науче), како је реч и другоразредним имитацијама „слике запада“. Сетићемо се, то је било време тужне промоције „светскости“ у престижним престоничким хотелима попут „Интерконтинентала“ или „Хајата“. Културна подврста транзицијских добитника готово је произвела нове одреднице у градској кафанској географији – сплавове. Градске обале наших градова, готово на самим њиховим крајевима, дуго су биле резервисане само за онај део градског света који је желео мало изолованости од гужве, макар и у субстандардним условима (такозвани „љубитељи река“). Одједном, ово дуготрајуће коришћење рубних градских предела потиснуто је потребом новопроизведених „пословних људи“ и њихових пратилаца да промовишу сопствену ексклузивност. Потреба појединих друштвених слојева да обележавају своју територију није ништа друго до дуготрајући процес социјалне сегрегације и просторне диференцијације. Истовремено, то је било време опстојавања губитничких кафана. Тако су они чија је градска потреба да пре раножутарњег одласка на какав тегобан индустријски рад сврате у своју кафану (а мале дозе алкохола, такозвани унучићи, већ су биле спремне у цеповима, за касније), били у новој ситуацији. Без посла, новца и с вишком слободног времена. У тим условима у готово свим нашим градовима успоставио се институт периферијске кафане која је мигрирала у њихове центре и постала само још један акценат тегобне свакодневице.

Како градови, попут људи, имају имена, то је и за њихово разумевање могуће користити сав онај аналитички инструментаријум који се уобичајено користи у анализи друштва. О важности имена која имају урбано извориште или су везана за урбани свет, писали смо на више места (Pušić 2007; Pušić 2009). Дубина вредности идентитета једног места мери се, између осталог, и постојаношћу имена која граде њихову историчност. Градови за које имена улица или одређених топонима представљају тек једну чиновничку формалност, на изванредан начин пропадају. У најмању руку, тужни су.⁶ Када кажемо да градови могу да говоре и својом кафанском географијом, тад њихову просторност не обележавају само локалитети већ и имена. Једно од битних обележја за разумевање града представљају и имена кафана. Тек са својим именима оне постају делови градске симболике. Када кафане, мењајући власнике промене и име, настаје права

⁶ Податак да је свега тридесет улица у Београду задржало свој оригинални назив из 1872. године није тек интересантност новинарског текста, већ отисак односа људи према месту до ког им (није) стало. (Према: „Политика“, 28. фебруар 2009: .21.)

мала забуна у градској оријентацији. Већ и по томе види се да су градске кафане више од пуких институција. Још више збрке у читање града уносе она времена у којима се поремете многи друштвени стандарди и вредности. „Називи нових кафана су прилагођени новом стању свести. Само у земљи у којој једва два одсто грађана натуча неки страни језик (не рачунајући мањине које говоре и матерњим), док се чак половина популације мучи да препозна сва слова абецедне, надевати кафанама, радњама и предузећима страна имена делује сулудо. И одбојно!“⁷

Као и код сваког до кога држимо и за кафану је име од пресудне важности. Кафана не може да се зове било како, мада се код нас демонтира (и) ово правило цивилизованог живота. И док су у озбиљним световним бревијарима који говоре о урбаној ономастици локални хроничари с поносом акцентовали имена градских кафана, данас имена кафана, кафића и кафетерија представљају одраз друштвене распуклости између (не)озбиљности тренутка и озбиљности трајања. За разлику од неодговорних родитељских игара са именима (дојучерашња и данашња деца код нас могу да се зову било како), данас је већина имена кафана код нас привремена јер ће нестати са потребом њихових власника да започну неки други „бизнис“.⁸ Како је наше друштво вазда расположено између крајности (код нас су увек и у свакој прилици, без обзира на сам предмет, једнако распрострањена осећања о „потреби чувања националних вредности“ као и „о потреби да се безусловно личи на свет“), тако ствари стоје и са именима градских кафана: од имена епских јунака писаних латиницом, до имена холивудских звезда писаних ћирилицом.

Сваки град код нас (или оно место које верује да би могло да буде град) морало је да има своју „Градску кафану“. У урбаној партитури то је нешто попут саборне цркве или градске куће. Дакле, није случајно што се назив „Градска кафана“ чува у архивама важних градских ствари. Код овог имена постоје бар три правилности. Прво, што је место мање, то већи значај има *баши* ова кафана. У малим, градским срединама код нас, које су по многим својим обележјима знатно ближе варошима или паланкама, градска кафана је обележје

⁷ Лазић, Милош. „Крчме су прошлост“. *Политика*. 13. децембар 2008: 8.

⁸ Ономастичари код нас мора да су изгубили сваку наду да је могуће праћење онога што се у свету властитих имена догађа. Свако може да се зове свакако. То је један веома интересантан показатељ сваковрсне друштвене хипокризије у нас. Многа имена потоње деца као да су изашла из реторте родитељског ругања, мада знамо да су резултат одређене несвесности. Једног дана деца са именима која ништа не значе, моћи ће да промене средину – градове, државе или континенте; тамо где их нико неће питати за значења имена. Мењаће просторе, али ће остајати имена.

својеврсне важности места. Тамо се по правилу дешавају све важне ствари: почевши од свраћања виђенијих становника места, па до тога да је то један од важних путоказа за сваког путника који у место долази. Друго, у већини наших вароши и паланки те кафане одишу неким прошлим, углавном социјалистичким временима: како у погледу персонала и понуде, тако и уређености ентеријера. Треће, тамо где никад није било градских кафана данас се неке новонастале кафане радо ките таквим именом. Тако градске кафане које припадају неком од ових типова проналазимо у Свилајнцу, Прокупљу, Црвенки, Обреновцу, Руми, Оцацима, Бору, Пријепољу, Горњем Милановцу, Врбасу, Пландишту, Бачкој Тополи, Гакову, Мајданпеку, Сврљигу, али и у Крушевцу, Шапцу, Суботици, Ваљеву... У неким срединама овом замишљеном облику градскости, додаје се и неко посебно име, најчешће „Централ“ или „Стари град“. На тај начин само се још више истиче замишљена важност. Колико је градскост важна за кафански живот у Србији види се чак и по томе што је интернет преплављен страницама где се слави и велича значај кафана у Србији а посебно оних које се зову „Градске кафане“.⁹ Велики градови немају потребу да на овај начин истичу своју градскост. Мада, у неким *баш* старим градовима у Европи (каких је, на жалост, мало у Србији) постоји институција централне, староградске кафане, али са сасвим другачијим значењима, већ у зависности од дебљине и својстава урбано-културног талогa. Истовремено, није обавезно да баш та кафана буде икона дуготрајућих градских вредности; то може бити градска атракција која је намењена гостима са стране и туристима, али и сасвим локална кафана у коју не улазе непознати и непозвани. Оно што је међу овим градским белезима најређе, то је њихово кокетирање са модерним. Заправо, ове кафане су на неки начин чувари традиције културне атмосфере конкретног града. Многи градови на свим меридијанима и имају *city cafe*, који често може бити јако далеко од традиционалних значења централне градске кафане: Филадельфија, Единбург, Енкориц, Балтимор, Амстердам, Лос Анђелес, Дамаск, Вашингтон, Варшава..., али, то је већ прича о сасвим другачијим градским кафеима.

Истакнута места на градској кафанској мапи не стварају се само захваљујући годинама основања појединих кафана (мада у локалним такмичењима она имају одређену тежину), већ и подсећањем на имена значајних људи који су ту умели да наврате. Све то представља неку врсту важне нијансе локалног колорита за коју, међутим, мало ко ван те средине мари. Градске кафане и кафеи често носе

⁹ На интернету постоји чак и виртуелна Градска кафана у Србији: (<http://blogs.myspace.com/Index.cfm?fuseaction=blog.view&friendId=165540268&blogId=367910097>), као и на неколико страница глобалног Facebook-a.

имена знаменитих личности које су на неки начин обележиле град или културу којој су припадали. Има и случајева градских кафана где такве ствари звуче гротескно. Познат је случај градског кафеа у Прагу који се зове Кафка, иако је се зна да је он био врло доследан вегетаријанац и противник алкохола и дувана. Но, туристи за то не маре већ са собом носе успомену да су, боравећи у Прагу, „ишли трагом Ф. Кафке“. Није необично што Џејмс Џојс има „свој“ паб у Даблину. То је његово место а и био је познат по својој веома снажној везаности за кафане. Многи знаменити људи данас имају „своје кафане“ у месту свог порекла, свеједно да ли је реч о убогој провинцији или метрополи. Писци, али они који без кафане нису могли, можда први међу њима В. Фокнер, Џ. Стајнбек, С. Јесењин, С. Луис, Џ. Лондон, Ј. О’Нил, Џ. Џојс, Е. Хемингвеј, Е. А. По, итд. Та пракса се код нас није примила. Ваљда се мислило да би на тај начин слава имена могла да се помути, односно да су имена значајних људи резервисана само за улице, школе и остале јавне установе од несумњивог респекта. Међутим, како слава вечитих урбаних кафанољуба прелази границе, тако у Београду, рецимо, светскости ради или као лепо подсећање, што да не, постоји *Bukowski bar*. Београдским познаваоцима кафанског живота није непознато како је пољски филозоф светског формата, Роман Ингарден у кафани „Два јелена“ у Скадарлији изјавио да у животу није баш све могао да напише у кафани, али је све главно у њој смислио (Лукић 1994, 74). Како би се разматрао историјски свитак о каквој градској кафани, тако би се лако западало у чежњу за неким прошлим градским временима у којима су, како се верује, „кафане имале душу“, што овде свакако нећемо чинити. Међутим, чињеница је да су многе градске кафане умеле да буду својеврсне радне собе или просто разговораонице многим познатим људима. Кафане су биле и остале понекад веома интересантне катедре усменог приповедања. Покушајмо да замислимо данас тако штогод у некаквом кафићу, уз прегласну музику и викање у мобилини телефон и неће нам успети. Градске кафане данас, поготово оне које су се преобратиле у кафиће, не могу без исувише гласне музике која или привлачи оне којима до разговора баш и није, или одбија оне навикле на потребу да се на јавном месту повуку разговора ради.

Можда пре него становање, градске кафане су репрезенти социјалне сегрегације и просторне диференцијације. Кафанска географија сваког града има своју социјалну подлогу, што ће рећи да није свако место за сваког. Јер, кафане исписују друштвени распоред значења: од елитних, преко „обичних“, па све до периферијских. Међутим, култна обележја градских кафана граде се у једној другој социјалној сфери: оној коју исписују корисници кафана, без обзира на њихово место у тренутној социјалној стратификацији: новинари, адвокати, ноторњаци, таксисти, писци и они који то покушавају да бу-

ду, боеми, дилери, клинци, сви „они мало другачији“, „бизнисмени“, друштво из краја, шмекери, жестоки момци, пролазници, спортисти, пијачари, чекачи, земљаци, полицајци, партијци, блејачи, бескућници, спонзорше, гребатори, потказивачи, опозиционари, пензионери, проститутке, дођоши, чиновници, уметници ови или они, дисиденти... Тако култне кафане могу бити оне где се окупља било који друштвени слој, али који љубоморно чува и надограђује значења која јој дају посебност. За 9. јун 1979. године, у суботу, кад је затворен чувени „Клуб књижевника“ у Београду, Богдан Тирнанић, познати колумниста и свакако један од оних Београђана који су племенитим нијансама осликали, али и исписивали урбану кафанску географију, рекао је како је „на београдски кафански живот пала атомска бомба“ (Тирнанић, 1983: 75).

Кафане у градовима су важне тачке еманципације. Ту су многи мушкарци храбрији него у својим приватним просторима, адолесценти ту тестирају своју одраслост а жене стереотипе о наводно мушким институцијама. У већини традиционалних култура кафане су места/институције искључиво намењене мушкарцима. То су атавистички забрани ексклузивних облика душтвеног живота. У Србији, где су трагови традиционалних образаца мушко-женског света још увек на делу, градови су представљали места где су се најпре, али тежко, разбијале такве представе. У једном обимном социолошком истраживању о урбаној култури као основи одрживе мултикултуралности испитивано је, између осталог, какви су ставови грађана у војвођанским градовима у односу на различите стилове градског живота. Тако су, на пример, на питање „Како реагујете када видите девојку/жену да седи сама у кафани“ испитаници у Новом Саду, Сомбору и Суботици у преко 60% случајева тврдили како за тако нешто не показују посебно интересовање. Процењено је да је то значајан показатељ толеранције, односно права на посебности или равноправност полова у градској свакодневици. Такође је уочено да је свега петина испитаника сматрала како је управо то обележје еманципованости (Пушић 2003, 300).

Ко год да се дохватио анализирања кафана као институција или се пак занимао за њихове начине функционисања, макар у једном тренутку морао је да се дотакне и атмосфере која се ту гради. Израз „кафански дим“ најчешће се користи у пежоративном смислу када се жели да истакне како је нешто густо или пак непријатног мириса. Чињеница је да кафана и пушење историјски некако иду заједно.¹⁰ Оно што пак јесте ново у историји градских кафана, то је све

¹⁰ Уколико се повежу два могуће тачна податка о томе да је прва кафана на подручју Београда отворена 1552. године и да се отприлике тад у Европи започело са праксом пушења дувана, ето традиције са којом се мора рачунати.

раширенија забрана пушења. Не занимајући се превише за моралне, политичке, економске или здравствене проблеме, тек, ето још једне разлике између наших кафана у граду и на селу. Градска кафана је одувек била прогресивна у прихватању или промовисању новума ма које врсте. Међутим, оног тренутка кад се у сеоским кафанама у Србији забрани пушење и такво начело заживи, чини се да ће то бити и почетак нестанка институције кафане у земљи.

Постоји једна наизглед споредна тема која је везана за функцију градских кафана. У српској урбаној историји постоји посебна, савршено градска институција, која се некако ретко, нерадо и са подсмехом помиње а још мање се о њој као теми међу озбиљним светом разговара: то су градски тоалети. Лако ћемо се сложити да тако нешто у већини наших градова никад није ни постојало. Функцију клошмерла, међутим, често је замењивала градска кафана. Некако све до транзицијског периода на самом крају прошлог века, кад смо на толико много начина покушавали да се угледамо на облике функционисања развијенијег дела Европе, кафански тоалети нису били намењени свим онима који истовремено нису и кафански гости. Тек однедавно градски кафански тоалети постали су део јавних градских сацаја, али по много чему, првенствено по хигијени, далеко су од градских кафана у неком свету на који непрестано погледамо.

Како у градовима увек мањка простора за нешто што не представља „јавни интерес“, то су и наше градске кафане почеле да се преливају на градске тротоаре. Један од еталона за мерење врсте и квалитета урбаности јесте и однос приватних и јавних простора. Управо градске институције представљају један од модела у „мерењу“ таквих односа. У свим културним традицијама однос приватног и јавног брижљиво је негован с обзиром да је реч о сасвим различитим социјалним, психолошким и културним сферама. Када су наше градске кафане „исцуриле“ на тротоаре и када је таква узурпација јавних градских површина названа „кафанским баштама“, то се претворило у карикатуру онога што се под тим подразумева у пристојним грађанским друштвима. Кафанске продужетке на јавним површинама налазимо у свим срединама: од Истока и Медитерана, све до градова на хладним странама Европе. Понекад су то само две столице и један сточић испред кафане, некад читав низ или каква композиција. Међутим, појава пластичних шатора на тротоарима, све са кафанским инвентаром, представља рефлекс културе сиромаштва (н)овог друштва. Пажљивом оку неће промаћи како су начин облачења и стил понашања оних који практикују седење у пластичним излозима такође одраз културе сиромаштва. Све то само су манифестне назнаке посељачења наших градова, парчићи трајућег обрасца српског друштвеног распадања.

Литература

- Винавер, Станислав 1921. *Громобран свемира*. Београд: Издање свесловенске књижарнице М. Ј. Стефановића и друга. Друга свеска.
- Голубовић, В. 2007. *Механе и кафане старог Београда*. Београд: Службени лист.
- Ђурић-Замоло, Дивна 1988. *Хотели и кафане XIX века у Београду*. Београд: Библиотека града Београда.
- Jacobs, Jane 1961. *The Death and the Life of Great American Cities*. New York: Vintage Books.
- Kostić, Svetko 1973. *Sociologija grada*. Beograd: ICS.
- Лукић, Света 1994. *Бивши Београд*. Београд: Драганић.
- Павловић, Д. 1984. *Некадашња гостинска здања у Србији*. Зборник радова, посебно издање, књ. 20. Београд: Балканолошки институт.
- Pušić, Ljubinko 2003. „Tri grada“ u: Pušić, Ljubinko (prir.). *Urbana kultura: osnova održive multikulturalnosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet i Specijalističke Akademске Studije.
- Pušić, Ljubinko 2007. *Pisanje grada:urbana svakodnevnica*. Novi Sad: Prometej.
- Pušić, Ljubinko 2009. *Grad bez lica*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Стојановић, Дубравка 2008. *Калдрма и асфалт*. Београд: Удружење за друштвену историју.
- Тирнанић, Богдан 1983. *Београд за почетнике*. Београд: Народна књига.
- Zeldin, Teodor 2003. *Intimna istorija čovečanstva*. Beograd: Geopoetika.
- Цајс, Франсис и Џозеф 2004. *Живот у средњевековном граду*. Београд: Утопија.

Ljubinko Pušić, Novi Sad

CITY CAFFES AS CODES OF URBAN GEOGRAPHY

Summary

Many facts regarding the social life remained on the sidelines of interest of sociology in our country. Today, the viewpoint in which daily life occurs only within the framework of "big" sociological discourses presents more and more a part of the archived sociological approaches. Observation of kafanas, as the specific institutions, is a kind of mapping of social experience. This paper draws in foreground, from the corpus of historical and institutional experiences, the city's kafane and observes the facts that speak about their specific appearance, in a specific, urban language. In this way, an attempt was made to place an emphasis on the sociological map of cities in Serbia, in a function of better understanding of the processes of emerging and disappearing of the traditional values and of the originating and developing of modern values.

Key words: city, tavern (pub, caffe), institution, social life.